

УДК 903 (477.75)

УЧАСТЬ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ У РОБОТІ НАУКОВИХ З'ЇЗДІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Метою цієї статті є вивчення участі південноукраїнських істориків в роботі наукових з'їздів, які відбувалися в другій половині XIX – на початку XX ст. у Південній Україні, в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. Дослідження питання про участь південноукраїнських істориків в роботі наукових з'їздів підтверджує лідируючі позиції Одеси в історіографічному процесі цього регіону. З іншого боку, очевидно, що Археологічні з'їзди, які проводилися кожне трьохріччя в Російській імперії, були потужним засобом залучення в наукове історіографічне поле не тільки академічних істориків, але й істориків другого плану, часто просто аматорів старовини. Загалом, участь істориків з території Південної України в наукових з'їздах було головним осередком розвитку «живої» історичної думки.

Ключові слова: історики, Південна Україна, наукові конгреси, історіографічний процес

Історіографічний процес є багатоаспектним явищем, що охоплює не лише історію написання та видання праць, але й комунікації, апробацію історичних поглядів. Ознакою другої половини XIX ст. була інституціоналізація історичної думки, тобто власне завершення її норматизації, «оздоблення» інфраструктурними

елементами, поняттями, практиками, що перетворювали її на один з різновидів науки (хоча питання про історіописання як наукову галузь і досі залишається досить дискусійним, і особливо загострилося у добу постмодерну). Одним з цілковито нових явищ, що сприяли інституціоналізації історіописання, були наукові форуми істориків, як вітчизняні, так і міжнародні. У новітній історіографії накопичено солідну базу робіт, присвячених цьому аспекту розвитку історичної науки. Зокрема, існує вже певна історіографічна традиція досліджувати участь представників регіональних центрів та їх осередків у головних форумах істориків у Російській імперії – археологічних з'їздах [2].

Метою цієї статті є висвітлення участі південноукраїнських істориків у роботі наукових з'їздів, що відбувалися у другій половині XIX – на початку XX ст. як власне на території Південної України, так і в інших регіонах Російської імперії та поза її межами. У такому вигляді тема ще не була сформульована в історіографії. У загальному контексті дослідження біографій представників історичної науки Південної України, історії археологічних з'їздів та міжнародних зв'язків українських істориків у низці праць згадано про окремі факти, що стосуються теми нашої статті [1; 12; 16; 17; 19; 35-37; 49-50]. Деякі праці українських та російських істориків прямо пов'язані з нашою темою, адже присвячені окремим аспектам участі південноукраїнських істориків у роботі наукових форумів [38-40; 49; 51-53].

Запропоноване дослідження ґрунтується на базі широкого кола актових, наративних та епістолярних джерел, частина яких є не залученими до активного наукового інформаційного поля. Найбільшою групою джерел є матеріали археологічних з'їздів Російської імперії, що дозволяють реконструювати коло південноукраїнських істориків, що брали участь у цих представницьких наукових заходах, їх конкретну участь у роботі з'їздів. Додатково, унікальну інформацію, містять матеріали періодичної преси та архівні фонди. Найціннішими для нас були одеські видання та матеріали з фондів Державного архіву Одеської області. Наративні джерела – це передусім праці південноукраїнських істориків,

презентовані ними на з'їздах та праці їх колег, що відображають рефлексії на їх діяльність під час з'їздів.

Значення, що надавали археологічним з'їздам Російської імперії його учасники, найкраще передати за допомогою їх власних рефлексій. Антикознавець В. Модестов у своїй доповіді на Одеському з'їзді зауважив, що науковці зустрічаються та виробляють правильну точку зору на багато суперечливих питань. Натомість А. Брікнер на Тифліському з'їзді наголосив на комунікативному і водночас морально-етичному вимірі значення з'їздів: «Наші археологічні з'їзди служать засобом зближення між товаришами по науці. Члени з'їздів, історики, археологи, лінгвісти та ін. поєднуються, завдяки цьому заходу, у наукову корпорацію, яка у цьому вигляді не існувала би без з'їздів. Періодична зустріч з співбратами з тієї чи іншої місцевості стала суттєвою потребою для вчених. Особисте побачення, безпосередній обмін думок між спеціалістами, не лише у зібраннях та засіданнях, але і загалом під час з'їздів може вважатися одним з найважливіших засобів заохочення нашої наукової діяльності» [42, с. LIII].

Найбільше значення для розвитку історичної науки на півдні України були два археологічні з'їзди, що відбулися на цій території: в Одесі (Шостий, 1884 р.) та Катеринославі (Тринадцятий, 1905 р.). Одеський з'їзд тогочасні спеціалісти визнавали одним з найуспішніших в історії цих поважних заходів. Показово, що лише цей та московський з'їзди видали 4 томи своїх праць (інші від одного до трьох). До того ж, на відміну від Катеринославського (а також інших «українських» з'їздів Харківського та Чернігівського), Одеський з'їзд видав свої праці саме в Одесі. Натомість Катеринославський з'їзд, що відбувся у складних умовах революції, був одним з найскромніших. Графиня П. Уварова дозволила собі публічно дорікнути частині катеринославських організаторів з'їзду, а саме Науковому товариству, у пасивності. Під час решти з'їздів вона утримувалася від таких різких оцінок на адресу організаторів.

Проте, обидва з'їзди були найвидатнішими подіями у розвитку історичної науки Південної України за низкою параметрів. Передусім варто зазначити, що в їх роботі закономірно взяла участь

найбільша кількість осіб, які представляли південноукраїнські осередки, порівняно зі з'їздами в інших регіонах імперії (див. про це нижче): 178 осіб на Одеському з'їзді та 118 – на Катеринославському. Природно, що на обох форумах одесити та катеринославці мали найбільшу кількість представників, відповідно, 145 та 81. Загалом в Одеському з'їзді брали участь 327 осіб, у Катеринославському – 245.

Окрім одеситів, в Одеському з'їзді взяли участь 7 представників Севастополя; 5 – Херсону; по 3 Катеринослава, Єлисаветграда; по 2 – Керчі, Сімферополя, Феодосії, Миколаєва, Ялти; по одному – Акермана, Алушти, Судака, Євпаторії, Білозерки. У Катеринославському з'їзді взяли участь 10 одеситів; 18 – представників різних міст та сіл Катеринославської губернії, зокрема, по одному представнику Маріуполя та Олександрівська; по одному – Севастополя, Сімферополя, Феодосії, Єлисаветграда.

Великий хронологічний проміжок, що розділяв Одеський та Катеринославський з'їзди, зумовив те, що серед його учасників був лише один довгожитель, який брав участь в обох з'їздах в якості представника двох південноукраїнських центрів: священник В. Нікіфоров (1832 – 1908), автор низки праць з історії міст Херсонської губернії. На Одеському з'їзді він представляв місто Александрія Херсонської губернії, а на 13-му – Одесу, де він працював на той час в Одеській духовній семінарії. Окрім цього, він брав участь у 8 та 11 з'їздах. Одеський професор О. Маркевич називав В. Нікіфорова автором хоча і дрібних, але дуже корисних робіт з «історії Новоросійського краю» [24, № 218].

Взагалі участь в обох з'їздах брали І. Линниченко та Д. Яворницький, але на Одеському з'їзді вони були представниками, відповідно, Києва та Харкова. До того ж, І. Линниченко, фігуруючи в якості учасника Катеринославського з'їзду у списках, у протоколах засідань не згаданий жодного разу, що породжує сумніви в його реальній участі. Єдиними, хто мав усі шанси побути в статусі «аксакалів» були одесити О. Маркевич та О. Кочубинський. Обидва взяли участь на початковій стадії, в організації Катеринославського з'їзду, як члени його попереднього комітету, але перший помер у 1903 р., а другий, напевно, через стан здоров'я не приїхав на з'їзд до Катеринославу.

Очевидно, далеко не всі з учасників були фаховими істориками. Більшість, як наприклад, учасника одеського з'їзду О. Поля, варто називати аматорами старовини чи старожитностей, колекціонерами, покровителями науки. Серед них найпомітнішою є постать голови дворян Херсонської губернії І. Куриса, який організував під час Одеського з'їзду виставку зі своєї багатой колекції.

Інші мали більш безпосередній зв'язок з історичними дослідженнями як практикуючі археологи та дослідники (Г. Скадовський, О. Бертьє-Делагард, С. Шелухин). Для історії міждисциплінарних зв'язків важливим фактом є участь у з'їздах природничників за освітою та основною сферою занять: О. Ретовського з Феодосії, О. Браунера з Єлізаветграда, професора Р. Пренделя та агронома О. Погібко з Одеси, В. Курілова – з Катеринослава. Їх фахові оцінки палеогеології та палеозоології під час проведення на півдні археологічних розкопок, або погляд на історію землеволодіння як у випадку з О. Погібко, були цінними для істориків-гуманітаріїв. Участь в одеському з'їзді І. Мечникова була викликана його тогочасним інтересом до антропології та звичаїв калмиків.

Звичайно, найбільш фаховою групою учасників з'їздів, що складали порівняно меншу частину, були, по-перше, викладачі Новоросійського університету, по-друге, особи з відповідною вищою освітою, діячі установ історичного профілю. Серед професури особливо активну участь в організації та роботі одеського з'їзду узяли Н. Кондаков, Ф. Леонтович, Ф. Успенський, Л. Воеводський та катеринославського – Е. фон Штерн та І. Линниченко. Серед другої групи це учасники одеського з'їзду херсонці П. Бурачков, сімферопольці Ф. Лашков, одесит А. Матвеев; учасники Катеринославського з'їзду – катеринославці Д. Яворницький, В. Біднов, А. Синявський, В. Пічета, сімферопольці А. Маркевич, одесит Х. Яшуржинський. В організації Одеського з'їзду взяв участь один з провідних одеських істориків М. Мурзакевич, але він помер у 1883 р.

Окремим явищем є участь у катеринославському з'їзді осіб, що будучи аматорами історії, водночас переслідували суспільно-політичні, націєтворчі, завдання. Передусім йдеться про участь

у Катеринославському з'їзді лідерів одеського національного руху в Одесі І. Луценка та М. Комарова. Саме І. Луценко разом з елісаветградцем М. Левитським намагалися отримати дозвіл проводити засідання з'їзду українською мовою.

Лише невелика частина з загального числа учасників обох з'їздів взяли активну участь в його роботі. Так, на Одеському з'їзді 19 представників Південної України прочитали 25 доповідей, з них 18 належали 13 одеситам, 3 – кримчанам і по одній – елісаветградцю, катеринославцю та херсонцю. Професор Ф. Успенський доповідав тричі, Н. Кондаков, Л. Воеводський, Г. Блюменфельд, Ф. Лашков – двічі. Серед тих, хто доповідав один раз, найцікавішою виглядає постать Ярослава Гейдука, адже на той момент він був студентом НУ лише 2-го курсу.

На Катеринославському з'їзді доповідали місцеві історики Д. Яворницький (тричі), В. Біднов (двічі), А. Синявський, В. Пічета, О. Іванчин-Писарев, А. Скриленко, одесит Е. фон Штерн (тричі) і сімферопольць А. Маркевич. Окрім цього Е. фон Штерн та А. Синявський (двічі) виголосили ювілейну (на честь В. Антоновича) та некрологічні (про О. Маркевича та О. Поля) промови. У «Трудах» з'їздів було оприлюднено 28 статей південноукраїнських авторів: 19 статей 16 авторів – Одеського з'їзду; 9 статей 5 авторів – Катеринославського. Таким чином, не усі реферати-доповіді були оприлюднені у «Трудах», а, з іншого боку, деякі статті «Трудов» не пролунали на з'їздах як доповіді (Ф. Леонтовича та В. Машукова).

Окрім доповідей, активність південноукраїнських істориків у роботі «своїх» з'їздів відбилася в їх головуванні на відділеннях з'їздів, а також участі у дискусіях за доповідями колег. Головами секцій під час Одеського з'їзду були Ф. Леонтович та Н. Кондаков; секретарями – А. Матвеев та Ф. Успенський; Катеринославського – Е. фон Штерн та А. Синявський (секретарем тієї ж секції був інший катеринославець І. Вертоградов).

Головним чином південноукраїнські історики у своїх доповідях зосереджувалися на історії свого регіону. Найяскравішим відбиттям цього явища стало створення під час Катеринославського з'їзду унікального відділення «Запорозька старовина» за голову-

вання Д. Яворницького. Особливого шарму та автентики засіданню цієї секції надали виступи кобзарів. До виключень мають бути зараховані доповіді професорів Ф. Успенського та Н. Кондакова, присвячені широким питанням візантиністики, Ф. Леонтовича (про закономірності та паралелі у розвитку давньоруського звичаєвого права), І. Некрасова (про історію Пермської писемності) та скромних вчених Г. Блюменфельда (з історії давньоруського землеволодіння), вихованця Ф. Успенського, у подальшому видатного юриста, М. Бруна (про походи Святослава), А. Башмакова (про народний епос болгарів), О. Погібко (про історію землеволодіння у Прилуцькому повіті). Найактивнішими дискусантами на південноукраїнських з'їздах були першопланові південноукраїнські історики Ф. Успенський, Н. Кондаков, Ф. Леонтович, Е. Штерн, Д. Яворницький. Найактивніше обговорення учасників з'їздів викликали доповіді південноукраїнських істориків на Одеському з'їзді Ф. Леонтовича, Ф. Успенського (зауваження таких «зубрів» як В. Васильєвський та Д. Іловайський) та В. Пічети і О. Іванчини-Писарева, Е. фон Штерна – на Катеринославському.

З'їзди сприяли налагодженню тіснішого співробітництва між південноукраїнськими історіографічними центрами. Особливо це помітно в процесі підготовки Катеринославського з'їзду. В Одесі та Сімферополі діяли підготовчі комітети. Також з'їзди сприяли посиленню наукового потенціалу південноукраїнських центрів. Так, саме катеринославський з'їзд сприяв завершенню формування у місті музею старожитностей О. Поля.

Спільною рисою Одеського та Катеринославського з'їзду була організація екскурсій його учасників до Криму. Під час екскурсії Одеського з'їзду одним з її керівників був учасник з'їзду євпаторійський священик Я. Чепурин. Учасники Катеринославського з'їзду під час відвідин Херсонесу спілкувалися з завідувачем Херсонеського музею та розкопок К. Косцюшко-Валюжиничем.

Власне, Крим мав шанси стати третім серед південноукраїнських культурно-наукових центрів на проведення археологічного з'їзду, що, вважаємо, виглядало б цілком закономірно [53]. Вперше Севастополь як місце чергового з'їзду був запропонований академіками Н. Кондаковим та О. Соболевським у 1906 р.

Цю ініціативу гаряче підтримували південноукраїнські історики І. Линниченко та О. Бертєс-Делагард, завідуючий Херсонеським музеєм Р. Леппер, Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК). Ця пропозиція (окрім Севастополя лунав також Сімферополь) повторювалася перед проведенням Новгородського та Псковського з'їздів, але знову безуспішно її для ініціаторів.

Завданням історичної науки на півдні України, що розвивалася та зміцнювалася, було розширювати межі впливу. Цьому сприяла участь південноукраїнських істориків в археологічних з'їздах, що відбувалися за межами Півдня. Якщо південноукраїнські з'їзди давали можливість розширити коло місцевих учасників за рахунок аматорів, то у далеких від Півдня з'їздах мала можливість брати участь передусім еліта – викладачі єдиного на Півдні університету – Новоросійського в Одесі.

Серед 44 представників викладацького складу Новоросійського університету (НУ), що узяли участь в археологічних з'їздах, лише 13 не були представниками історико-філологічного факультету: 6 юридичного та 7 фізико-математичного. З них усі, окрім правників М. Чижова та О. Алмазова, взяли участь лише у згаданому Одеському з'їзді, де участь майже всіх була радше «ритуально-символічною». О. Алмазов узяв участь у 9-му та 10-му з'їздах, але не виявив там жодної активності. Найактивнішим серед не-істориків виявився М. Чижов – учасник чотирьох з'їздів поспіль – 7-го – 10-го. На 8-му та 9-му він виголосив доповіді історико-юридичного змісту на тему звичаєвого права.

Активність основних учасників з'їзду від НУ не була рівномірною. Для десяти істориків участь у з'їздах виглядає лише як незначний епізод більш чи менше тривалого південноукраїнського етапу їх біографії. В. Яковлєв, Р. Віппер, В. Ягіч, В. Модестов, О. Доброклонський, М. Попруженко, В. Істрін, П. Лавров, Б. Ляпунов взяли участь в одному зі з'їздів, при чому виголосили на всіх лише 3 доповіді (В. Ягіч – на 3-му, В. Модестов на 8-му та П. Лавров на 11-му з'їздах). Г. Перетяткович взяв участь у 6 та 8 з'їздах; С. Вілінський – у 14 та 15, П. Іванов – в 11 та 13, але доповідь виголосив лише Г. Перетяткович.

В біографії інших викладачів НУ з'їзди посідали значно важніше місце. Першопрохідцями, разом з нижче згаданим пред-

ставником поза університетського середовища М. Мурзакевичем, виступили професори кафедр всесвітньої історії Ф. Брун, слов'янської філології В. Григорович, класичної філології В. Юргевич, теорії та історії мистецтв Н. Кондаков, російської історії О. Маркевич, російської словесності І. Некрасов.

Ф. Брун та В. Юргевич взяли участь у першому з'їзді, де виголосили по одній доповіді. Ф. Брун був до того ж секретарем відділення, членом вченого комітету. В. Григорович надіслав на цей з'їзд доповідь, яку зачитав І. Срезневський. На 3-му з'їзді Ф. Брун виголосив дві доповіді, на четвертому – одну доповідь та був почесним головою відділення. Ф. Брун взяв активну участь у підготовці наукової частини 5, Тифліського, з'їзду, що природно, враховуючи помітні кавказознавчі інтереси історика. Але смерть за рік до проведення з'їзду вирвала його з рядів його учасників. Під час 5-го з'їзду колишній одеський професор А. Брікнер у некрологічній згадці наголосив, що спеціальність покійного, історична географія у зв'язку з археологією, особливо відповідала програмам з'їздів і тому у начитаному, обізнаному, Ф. Бруні з'їзд втратив одного з видатних членів [42, с. LIV].

У роботі 2-го з'їзду взяли участь В. Григорович, Н. Кондаков та О. Маркевич. В. Григорович та Н. Кондаков були почесними головами відділень. В. Григорович виголосив доповідь про необхідність дослідження Херсонесу. В. Григорович та Н. Кондаков передали основному організатору з'їздів, Московському археологічному товариству, вітальний Адрес з нагоди 25-річного ювілею цього товариства від НУ, в якому окремо наголосив на причетності установи до успіхів у вивченні Новоросійського краю [43, с. XLIII].

Проте, справжнім бенефісом і водночас лебединою піснею, В. Григоровича сучасники вважали 3-й, Київський, з'їзд, під час якого він вразив колег своїм поліглотством, жвавим коментуванням інших доповідей. Він же головував відділенням та виголосив доповідь. Також на 3-му з'їзді доповідали Н. Кондаков, І. Некрасов, О. Маркевич, В. Ягич. Активність В. Юргевича надалі знизилася: він взяв участь у 3-му та 6-му з'їздах, але виступав лише на Одеському. На 4-му, Казанському, з'їзді, окрім згаданого вище Ф. Бруна, доповіді виголосили О. Маркевич та І. Некрасов.

З наведених вище осіб, з різних причин, після 6-го Одеського з'їзду в подальшому як професор одеського університету значну активність виявив лише О. Маркевич. Н. Кондаков переїхав до Петербургу, і хоча мав надалі тісний зв'язок з Кримом, зокрема, Ялтою (саме звідси він надсилав пропозиції організаторам 11-го та 12 з'їздів), звичайно, не може фігурувати ані як одеський професор, ані як південноукраїнський вчений. І. Некрасов був членом 8-го з'їзду. Натомість О. Маркевич брав участь у 7-му – 12-му з'їздах, на яких він виголосив 7 доповідей, був членом попередніх комітетів, двічі був почесним головою відділення та одного разу головою відділення, брав жваву участь у дискусіях. Всі ці чесноти одесита, його науковий ентузіазм відзначили сучасники, зокрема, катеринославець А. Синявський на 13-му з'їзді. Слід врахувати, що хоча у трьох останніх для себе з'їздах, 10-му, 11-му та 12-му, О. Маркевич вже не представляв Новоросійський університет, адже був звідти звільнений через політичну справу, сучасники продовжували сприймати його як представника академічної корпорації, в чому була своєрідна фронда. «Прихистили» вченого головним чином два товариства – Одеське історії і старожитностей (ОТИС) та ТВАК.

Серед інших членів 6-го, Одеського, з'їзду «прапор» учасників цих потужних наукових форумів від одеського університету тримали надалі професори кафедр загальної літератури О. Кірпічніков, слов'янської філології О. Кочубинський, загальної історії, видатний візантиніст, Ф. Успенський, російської історії І. Линиченко та історії російської літератури В. Мочульський. Якщо під час Одеського з'їзду О. Кірпічніков був у стадії переходу до одеського університету, хоча і значився вже одеським учасником, у статусі одеського професора (1886 - 1898 р.), він узяв участь в усіх чотирьох археологічних з'їздах цього періоду – 7-му – 10-му та встиг побувати членом попереднього комітету від НУ під час підготовки 11-го. Під час усіх цих з'їздів О. Кірпічніков відзначався великою активністю – на кожному з них головував відділенням, загалом прочитав 8 доповідей, особливо відзначившись на 8-му, де він виголосив 4 реферати.

Не меншу активність виявили О. Кочубинський та І. Линниченко. Професора О. Кочубинського можна назвати серед небагатьох суто одеських істориків, адже усі педагогічно-наукові роки його життя, а це 1869-1907, минули в Одесі. Саме як представник цього міста, передусім університету, він узяв участь в усіх з'їздах з 6-го по 12-тий. Він виголосив на 7-му з'їзді одну доповідь, а на 10-му – дві. На 9-му та 12-му був почесним головою відділення, на 7-му – головою відділення.

І. Линниченко, який працював в Одесі у 1896-1919 роках, був учасником від цього міста на усіх тогочасних з'їздах з 10-го по 15-ий. Він також не був активний як доповідач (по одній доповіді на 14-му та 15-му з'їздах), але брав активну участь у дискусіях. Південноукраїнські історики не часто читали доповіді колег, але випадок І. Линниченко є особливим. Адже саме він під час 12-го та 14-го з'їздів прочитав резонансні доповіді В. Хвойко з викладом результатів розкопок трипільської культури та Київської Русі. І. Линниченко був почесним головою відділень на 10-му, 12-му, 15-му з'їздах та головою – на 13-му та 14-му.

Натомість Ф. Успенський, який тривалий час викладав в одеському університеті (1874-1894), окрім Одеського, в цей період взяв участь лише у 8-му та 9-му з'їздах. Втім, на цих з'їздах він залишив дуже помітний слід. На 8-му з'їзді він був головою секції та почесним головою іншої секції, виголосив дві доповіді. На 9-му з'їзді професор мав найвищий науковий ранг – голови вченого комітету з'їзду. Окрім цього, він прочитав доповідь.

В. Мочульський взяв участь в Одеському з'їзді ще як викладач одеської гімназії. Натомість у 10, 12 та 14 з'їздах він вже представляв НУ. На 10-му з'їзді він виголосив доповідь, на 12-му – був почесним головою секції.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до цих «ветеранів» приєдналися ще 3 осіб. Безсумнівно, першу скрипку з них грав професор кафедри класичної філології, фактично антикознавства, Ернст фон Штерн – учасник з'їздів від 9-го по 14-ий. Зауважимо, що у попередньому комітеті 15 з'їзду Е. фон Штерн ще представляв НУ, проте під час самого форуму вже перебував у Німеччині. На кожному зі з'їздів Е. Штерн був одним з найактивніших

диспутантів та доповідачів. Загалом він виголосив 6 доповідей (по одній на 9-му, 11-му, 12-му, 14-му та дві на 10-му). Вочевидь, найбільш резонансною була доповідь професора на 10-му Ризькому з'їзді, в якій він викрив підробку одеським ювеліром «тіари скіфського царя Сайтафарна», яку навіть встиг до того придбати Лувр за величезну суму як справжній стародавній артефакт. На 12-му та 14-му з'їздах він головував відділеннями, але головне – повторив досягнення Ф. Успенського – очолив вчений комітет 14-го з'їзду.

Професор кафедри історії мистецтв О. Павловський взяв участь в усіх з'їздах з 10-го по 15-ий, окрім 13-го, Катеринославського. На цих з'їздах він доповідав лише одного разу – на 10-му. Головував відділенням 11-го з'їзду. Теж не був особливо активним представник кафедри історії християнської церкви М. Красносельцев, який в якості одесита встиг узяти участь у трьох з'їздах: 8-му, 9-му та 10-му. Найактивнішим він був на 8-му – секретар відділення та виголосив одну доповідь. Під час 10-го був почесним головою одного з відділень.

У попередньому комітеті 16-го археологічного з'їзду, який планувалося провести у Пскові працювали представники НУ С. Вілінський, І. Линниченко, О. Павловський та кримчанин А. Маркевич.

Другу велику групу південноукраїнських істориків, учасників археологічних з'їздів, складали особи не «обтяжені» академічно-викладацьким статусом, хоча помітна частина з них мала фахову університетську освіту.

Серед цих 250 істориків найбільш наближеними до першої групи були особи залишені для підготовки до професури (аспіранти): член 6-го з'їзду Ф. Режабек, члени 12 з'їзду Б. Вахевич та О. Музиченко та 14-го – С. Аваліані. З них найактивнішим був останній, який виголосив дві доповіді. Натомість О. Музиченко виступив одного разу. Головним чином ці особи були викладачами гімназій, ліцеїв, пансіонів.

Власне, їх колеги-викладачі цих закладів складали найбільшу групу осіб неакадемічного профілю і разом з цим вони же були активними членами наукових товариств історичного профілю та громадсько-культурологічних об'єднань, що теж цікавилися істо-

рією. Серед цих осіб безумовно першорядне значення мав провідний одеський історик, випускник Московського університету, викладач історії у Рішельєвському ліцеї, лідер Одеського товариства історії та старожитностей М. Мурзакевич – учасник першого археологічного з'їзду, на якому він був членом вченого комітету, головою відділення, виголосив доповідь. На 2-му з'їзді було зачитано доповідь одесита. На 3-му та 5-му з'їздах М. Мурзакевич виголосив по одній доповіді. На 2-му з'їзді він був почесним головою відділення, на 3-му – головою відділення.

На своєрідному другому місці серед цих осіб, на наш погляд, перебуває випускник Варшавського університету, викладач гімназій, один з чільних представників українського національного руху, Х. Яшуржинський. Особливість і разом з цим важливість цієї постаті полягає в тому, що цей історик є однією з трьох осіб (разом зі згаданим вище отцем В. Нікіфоровим та В. Даніловим – учасником 13-го з'їзду в якості катеринославця, а 14-го – одесита), який взяв участь в археологічних з'їздах послідовно від двох південноукраїнських центрів – Сімферополя (7-ий та 8-ий) та Одеси (9-ий, 11-ий, 12-ий, 13-ий, 14-ий). Історик був активним в усіх проявах: виголосив по одній доповіді на 7-му, 9-му, 11-му, 15-му з'їздах і дві – на 14-му. Був дуже активним диспутантом, був секретарем відділень на 9-му та 14-му з'їздах. Постать Х. Яшуржинського як секретаря символізувала дух «сімейності» південноукраїнських істориків, адже на 9-му з'їзді він був секретарем при голові, також одеситі О. Кірпічнікові. На 14-му з'їзді при голові відділення старожитностей та етнографії І. Линниченко секретарями були одесити Х. Яшуржинський та С. Шелухин. Важливість цієї секції полягала у тому, що усі її доповіді були прочитані вперше в історії з'їздів українською мовою.

Інший випускник Варшавського університету, лідер кримських істориків, багаторічний голова Таврійської вченої архівної комісії Арсеній Маркевич узяв участь у 9-му, 11-му, 12-му, 13-му, 14-му з'їздах. Щоправда, доповідь він прочитав лише одного разу – на 13-му. Був почесним секретарем відділення 9-го з'їзду та секретарем на 12-му та 14 з'їздах. На 12-му з'їзді він секретарствував у відділенні, яким головував його одеський колега Олексій Мар-

кевич (до речі, цих осіб часто плутають у сучасній російськомовній історіографії та бібліографії з огляду на повне співпадіння їх ініціалів «А.И.»).

Серед інших викладачів одеських гімназій активність виявили М. Істомін (учасник 9-го, 10-го, 11-го з'їздів, під час яких він виголосив 5 доповідей); учень Ф. Бруна П. Юрченко (учасник 3-го, 5-го та 6-го з'їздів. Виголосив одну доповідь); кримчанин, випускник НУ, Ф. Лашков (брав участь у 6-му та 8-му з'їздах, на кожному з яких виголосив по дві доповіді).

Варто згадати катеринославців, учасників трьох з'їздів В. Біднова та Д. Яворницького, чотирьох – А. Синявського. Щоправда, їх значна активність припала тільки на Катеринославський з'їзд.

Серед інших осіб, не пов'язаних з викладацькою діяльністю, варто згадати про юриста, пізніше сенатора Російської імперії, Аркадія Лонгінова, учасника від одеських історичних товариств, у п'яти з'їздах: 9, 10, 11, 14, 15. На 9-му з'їзді він виголосив дві доповіді, на 10-му – був почесним головою одного з відділень. Загалом, він був активним дискусантом.

З інших представників позаакадемічної науки з доповідями виступали херсонці П. Бурачков (на 3-му та 6-му з'їздах) та Г. Скадовський (8-ий з'їзд), кримчани Є. Люценко (2 доповіді на 3-му) та архітектор В. Авдєєв (5-му та 6-му). На 14-му з'їзді одну доповідь прочитав одесит, лікар І. Луценко та дві – його земляк та друг, юрист С. Шелухин.

Частина зі згаданих персонажів представляла на з'їздах південноукраїнські установи. Таким чином, окрім вже багато разів згадуваного одеського університету, на з'їздах були представлені усі об'єднання історичного профілю Південної України: ОТІС, Історико-філологічне товариство при НУ, Катеринославське наукове товариство, Катеринославський музей О. Поля, Катеринославська губернська архівна комісія, ТВАК, Історико-географічний музей при Сімферопольській гімназії. На 14-му з'їзді були делегати від Одеської «Просвіти». Найбільш дивним фактом, який поки що не можемо пояснити, є не участь у з'їздах видатного південноукраїнського, херсонського, історика Віктора Гошкевича та його головного дітища – Херсонського міського музею.

Загалом тогочасна історична наука була чоловічим полем діяльності. До коригування цього становища найбільше долучилася провідник більшості з'їздів графиня П. Уварова. Тому варто окремо наголосити на тому, що на всіх археологічних з'їздах взяло участь 28 жінок, які представляли південну Україну: 16 одеситок, 9 катеринославчанок, і по одній представниці Акерману, Сімферополя та села Олександрівки Слов'яносербського повіту. Майже всі вони були учасницями Одеського та Катеринославського з'їздів: 14 та 11. Три особи брали участь лише у 8, 10 та 14 з'їздах кожна. І лише дві одеситки фігурували у списках кількох з'їздів: Н. Успенська у 6 і 8 та Л. Маркевич – у 6, 9, 10. Очевидно, усі вони належали лише до неакадемічного середовища, хоча, в окрему міні-групу слід виокремити дружин істориків: Л. Маркевич, Н. Успенську, В. Лонгінову, Н. Синявську, Л. Комарову. Але попри їх допомогу їх чоловікам, частково відображену у мемуарах та епістолярії, ані їх, ані інших жінок не можна вважати істориками і, так би мовити, повноцінними учасниками з'їздів. Єдиним виключенням є Антоніна Скриленко, яка виголосила доповідь на Катеринославському з'їзді. Решта прислужилися розвитку історії як викладачки гімназії, зберігачі старожитностей, фамільного антикваріату, який вони люб'язно надавали для вивчення історикам. Одній з таких жінок-протекторів історичної науки з Одеси було висловлено окрему подяку на початку Одеського з'їзду. Йдеться про представницю відомого роду Н. Фадєєву, хоча вона не значилася у реєстрі учасників з'їзду, на відміну від вище згаданих жінок.

Таким чином, загалом на усіх 15 з'їздах 49 представників південноукраїнських міст виголосили 120 доповідей: 34 одесити (в активі яких 96 доповідей); 6 кримчан (11 доповідей); 7 катеринославців (10 доповідей); 2 херсонця (3 доповіді). «Рекордсменами» серед південноукраїнських істориків були О. Маркевич (10 доповідей); Е. фон Штерн (9), О. Кірпи́чніков (8), Х. Ящуржинський (6). Доповідей могло бути і більше, якщо б А. Синявський під час 14-го з'їзду не зняв свою доповідь про побутові пісні Катеринославської губернії у другій половині XIX ст. Найбільшу кількість південноукраїнських істориків, окрім вже описаних двох місце-

вих з'їздів, мали другий Київський (1899), Харківський (1902), Чернігівський (1908) з'їзди.

Очевидно, що така статистика вказує на справедливості часто поширеної у тогочасному науковому просторі тези про «брак наукових сил в історично та культурно молодому краї». Хоча з'їзди не охопили усіх тогочасних південноукраїнських істориків (зокрема, залишилися осторонь такі помітні постаті як С. Пападімітріу, В. Істрін, Є. Щепкін, єврейські вчені Ш. Дубнов та Й. Клаузнер).

На сторінках «Трудов» з'їздів (без врахування праць Одеського та Катеринославського, згаданих вище) в основній частині було надруковано 30 доповідей південноукраїнських істориків.

Хоча від південноукраїнських істориків можна було очікувати те, що вони будуть приділяти увагу у доповідях саме місцевій тематиці, насправді картина виглядає інакше. Лише Катеринославський з'їзд цілковито лягає у локальну парадигму, адже усі, окрім однієї, доповіді південноукраїнських істориків охоплювали місцеву тематику. Натомість на Одеському з'їзді таких доповідей було 12. Головним чином вони були присвячені періоду давньогрецької колонізації Північного Причорномор'я. На усіх інших з'їздах пролунали 11 доповідей вісьмох істориків, присвячені південноукраїнській тематиці: від стародавньої доби (Г. Скадовський, Е. фон Штерн) до тогочасної новістики (В. Пічета про селян Катеринославщини на початку XIX ст.). Щодо доповідей на не південноукраїнську тематику, то передусім варто відзначити ті, що були підготовлені з урахуванням місця проведення з'їзду. Такими були доповіді на Київському з'їзді 1874 р. Ф. Бруна про назви Києва у давнину та П. Юрченка про Лядську браму Києва, О. Маркевича на Казанському з'їзді («До історії війн Московської держави з Казанню»), О. Авдєєва на Тифліському з'їзді про грузинські та вірменські церкви в їх порівнянні з візантійськими, О. Кочубинського на Віленському з'їзді про литовську мову як історичне джерело та його ж на Ризькому з'їзді про територію доісторичної Литви, М. Істоміна та О. Маркевича про історію Риги та Прибалтики на Ризькому з'їзді, О. Маркевича про ярославських князів у Московській державі на Ярославському з'їзді.

Інший компонент складають виразно українознавчі доповіді, як В. Григоровича про Межигірський монастир у Запорізькій Січі, В. Мочульського про смерть козака в українських піснях та думках на Харківському з'їзді, Г. Перетятковича про заселення українцями Оренбуржчини, Д. Яворницького про Запорізьку Січ. Найважливішою серед цих доповідей вважаємо виступ одесита С. Шелухина про походження назви Україна. С. Шелухин висловив сьогодні дуже поширену версію про етнонаціональний сенс цієї назви від слова країна, а не окраїна.

Ще одну групу складають доповіді присвячені Київській Русі та Візантії (Ф. Успенського, О. Кіріпнікова, М. Красносельцева, Ф. Леонтовича, Г. Блюменфельда, М. Бруна). Одним з головних питань, яким традиційно приділяли велику увагу тогочасні історики була проблема взаємовпливів. На 9-му з'їзді О. Кіріпніков зауважив, що у порівняльних дослідженнях не слід обмежуватися індоєвропейським матеріалом. На XII з'їзді, коментуючи одну з доповідей, О. Кочубинський наголосив, що шляхом простого зближення, без чіткого встановлення проміжних ланок не можна говорити про впливи.

Окрім доповідей, внесок південноукраїнських істориків був найбільш резонансним у висуненні певних ініціатив. Найпомітнішими з них були: проект П. Юрченка, що він надіслав попередньому комітету 5-го з'їзду у Тифлісі, про створення реєстру історичних місць Грузії та Вірменії; проект Ф. Успенського, що він озвучив на 8-му з'їзді про заснування Російського археологічного інституту в Константинополі, реалізований у 1895 р. та його ж на 9-му з'їзді – про передання Ольвії у відання ОТІС; ініціатива В. Модестова на 8-му з'їзді про заснування Російського Археологічного інституту у Римі та його відділення в Афінах; пропозиція І. Линниченка на 11-му з'їзді про необхідність зібрання та видання усіх питань, опрацьованих та неопрацьованих на усіх попередніх з'їздах (не була реалізована) та підготовлена ним же для 15-го з'їзду програма дослідження середньовічного Новгорода; висловлена під час 11-го з'їзду ініціатива О. Маркевича про необхідність вироблення комплексної програми збереження пам'ятників старовини (одесит висловив модерну думку про те,

що пам'яткоохоронна справа може приносити прибуток, тобто пропагував історичний туризм); записка Е. фон Штерна, підготовлена ним на 14-му з'їзді про методику розкопок давніх поховань [46, с. 96-110].

З'їзди були місцем дискусій. Більшість доповідей південноукраїнських істориків викликала помітний резонанс. Так, доповідь В. Мочульського про смерть козака як сюжет дум викликала зауваження 6 осіб, зокрема, А. Синявського та М. Сумцова. Така саме кількість осіб опонувала С. Аваліані щодо його доповіді про Івана Пересвєтова на 14-му з'їзді. У полеміці щодо доповіді О. Іванчина-Писарева на 13-му з'їзді про різницю між поховальними та охоронними курганами взяли участь 10 осіб, зокрема, Д. Яворницький, Д. Багалій, В. Антонович. Іноді полемізували між собою південноукраїнські історики. Під час 14-го археологічного з'їзду Е. фон Штерн опонував І. Линниченку, який захищав поняття «трипільська культура». Нищівній критиці Е. фон Штерн піддав доповідь А. Синявського на 13-му з'їзді за ненаукові методи ведення розкопок. З поглядом С. Шелухина щодо назви Україна полемізував голова відділення І. Линниченко та його учень С. Аваліані. Вони відстоювали традиційну точку зору про походження цієї назви від слова «окраїна». Закономірну увагу в південноукраїнських істориків привертала доповіді колег з інших регіонів, присвячені південноукраїнським аспектам. Наприклад, доповідь москвича О. Орлова про історію Одеси на основі документів Міністерства іноземних справ викликала жвавий відгук в Л. Воєводського, Н. Кондакова та В. Яковлєва. Зокрема, В. Яковлєв вперше наголосив на тому, що роком заснування Одеси є 1789 р., а не 1794 р.

Іноді полеміка набувала особистісної гостроти та неприємного осадку для учасників. Зокрема, під час 2-го з'їзду О. Маркевич зауважив, що доповідь варшавського історика О. Нікітського повторює висновки книги Дювернуа. О. Нікітський відповів, що не знає цієї книги. На наступному засіданні О. Нікітський звинуватив О. Маркевича у нерозумінні його реферату та незнанні книги Дювернуа [43, с. L-LI].

Відлуння дискусій лунало і після з'їздів. Зокрема, вже після з'їзду полеміка між С. Шелухиним та І. Линниченком щодо назви Україна продовжилася на шпальтах одеської газети та очікувано набула політичного забарвлення [22-23; 54-55]. Оponував своєму опоненту, що висловився після з'їзду, й Ф. Лашков [20].

Південноукраїнські учасники з'їздів під час їх проведення і після намагалися популяризувати здобутки цих важливих заходів, рефлексували щодо особливостей їх проведення.

Найважливішою з точки зору формування соборності української науки вважаємо публікацію О. Маркевича на сторінках «Записок Наукового товариства імені Т. Шевченка» про Харківський з'їзд [30]. Текст О. Маркевича, давнього учасника з'їздів, як він себе атестував «провінційного вченого», став своєрідним підсумком, аналізом еволюції з'їздів. О. Маркевич підкреслив те, що Одеса завжди надсилала багато делегатів на з'їзд та навів прізвища одеситів – учасників харківського. Хоча одесит вважав Харківський з'їзд вдалим, він не оминув і недоліків, таких як тіснява приміщень, не запрошення галицьких вчених, розтягнутість та неякісність деяких доповідей. О. Маркевич вважав недоцільним модернізацію тематики з'їздів, тобто доведення її до ХІХ ст.

Найбільш регулярні огляди роботи з'їздів налагодило стараннями їх учасників (А. Маркевича, О. Маркевича, Ф. Лашкова, Х. Ящуржинського, О. Ретовського) ТВАК [26-28; 57-58]. У статтях відзначалися досягнення та недоліки з'їздів. Проте, слід враховувати, що як це найчастіше буває з відгуками та рецензіями, багато їх тез були радше відображенням світогляду авторів відгуків, оціночними суб'єктивними, тенденційними, судженнями. Так, А. Маркевич, російський імперець та шовініст (це яскраво відобразилося в його сприйнятті історії кримських татар), звинуватив С. Шелухина у тенденційності в його доповіді про назву Україна, хоча вочевидь, саме одесит мав рацію [27, с. 112]. О. Маркевич, І. Линниченко, Х. Ящуржинський, С. Шелухин доповідали про з'їзди і на засіданнях одеського Історико-філологічного товариства при НУ [10, арк. 163; 59-60].

Важлива інформація про рефлексії одеських істориків, що найбільше йшла у маси, міститься на шпальтах провідних одеських

газет. Найбільш «пощастило» Ярославському, 7-му, з'їзду 1887 р., адже його роботу висвітлив О. Кірпічніков на шпальтах «Одесских новостей» та більш докладно О. Маркевич в «Одесском вестнике» [18; 24]. Ці тексти є цінними багатьма дрібними, побутовими деталями, прикладами блискучого літературного стилю і навіть гумору, властивого для текстів видатних інтелектуалів, якими безумовно були ці історики. Наприклад, О. Кірпічніков так описав своє враження від Ярославлю та його городян: «Місто зі своїми безкрайніми площами, страшно широкими вулицями та одноманітно некрасивими будинками справляє на перший погляд не особливо позитивне враження, як і усі губернські міста північної Русі. Тільки після того як придивишся, помітиш приємний характер старовини на церквах та інших громадських побудовах. Можливо це – вплив уяви, але потім і на обличчях деяких бородатих громадян приїжджий (особливо з такого архі-нового міста, як Одеса) бачить якісь давній вираз, що нагадує ікони, портрети часів Олексія Михайловича і ті образи, які носяться у фантазії, читаючи історію Соловйова, починаючи з XII тому» [18, № 776].

Наступний, Московський, з'їзд лаконічно висвітлив Ф. Успенський [48]. Він здебільшого просто переказував зміст доповідей, але іноді висловлював і своє враження щодо них. Так, викликає інтерес його схвальна реакція на критику «почвенництва» І. Забеліна, хоча сам Ф. Успенський не був вільний від консервативно-тенденційних суджень у своїй апологетиці Візантії та просуванні інтересів Росії на Близькому Сході. Роботу Віленського з'їзду докладно висвітлив О. Маркевич в «Одесском вестнике» [25]. Докладна стаття про роботу Харківського з'їзду була надрукована на шпальтах херсонської газети «Юг», що видавалася за редакцією видатного місцевого історика та музейника В. Гошкевича, що скоріш за все і був автором статті, попри те, що вона не була підписана, а він не значився серед делегатів цього з'їзду. Він, зокрема, зазначав, що доповіді, про первісні старожитності були лише переліком давно відомих фактів, а спроби зробити висновки зі свіжих фактів були не завжди вдалим, за виключенням доповіді одесита Е. фон Штерна. У 1908 р. роботу Чернігівського з'їзду докладно висвітлив С. Аваліані. Про участь свою та колег

часто згадував І. Линниченко у мемуарних нарисах про сучасників (В. Антоновича, О. Маркевича та ін.).

У рапорті декану історико-філологічного факультету про свою участь у 14-му археологічному Чернігівському з'їзді одеський професор В. Мочульський інформував, що брав участь як диспутант у двох секціях «Пам'ятки мови та писемності» і «Слов'янські старожитності» та був присутній під час розкопок в Єлецькому монастирі, а також оглядав давню різницю при Соборі цього ж монастиря. Він оглянув старожитності Троїцького монастиря, Спасо-Преображенського та Борисоглебського соборів. Головну увагу він звернув на виставку, а особливо на старообрядські рукописи [5, арк. 123-124].

Виступаючи на засіданні Одеського бібліографічного товариства при НУ, його голова І. Линниченко зауважив, що 15-ий Новгородський з'їзд не відзначався таким високим науковим рівнем як попередні Київський, Московський, Тифлісі, Вільно і т.п., адже в їх роботі вже не брали участь великі наукові світила [32].

Окрім участі у найпотужніших форумах деякі південноукраїнські історики взяли участь у крайових, обласних. Нам вдалося встановити різну ступінь участі південноукраїнських істориків у трьох з чотирьох обласних з'їздів (за виключенням другого, Тверського), що відбулися у чотирьох російських містах Російської імперії у 1901 – 1909 роках. Так, у Ярославському (1-му) з'їзді 1901 р. взяв участь одесит О. Маркевич. Він не зміг відвідати з'їзду, але надіслав привітання та статтю, що була опублікована у працях з'їзду [29].

3-ий обласний з'їзд у місті Володимирі у 1906 р. відвідали в якості делегатів кримчанин А. Маркевич, катеринославець А. Сиявський та одеський професор О. Павловський. Серед них лише О. Павловський проявив значну активність: був почесним головою секції «Пам'ятники церковної та цивільної старовини», взяв участь в обговоренні доповіді тульського історика М. Троїцького «Одне з джерел з історії Візантійської іконографії» [45, с. 53]. Принагідно зазначимо, що на цьому з'їзді досить несподівано пролунала південноукраїнська тематика. В'ятський аматор старовини В. Смелянов доповів на тему «Пошуки місця хрещення Св. Володимира у Херсонесі». Доповідь викликала зауваження

М. Троїцького [45, с. 49-50]. А. Маркевич висловив свої позитивні враження про роботу Володимирського з'їзду у своїй доповіді на засіданні ТВАК 28 вересня 1906 р. [15, с. 97-101].

5 грудня 1906 р. А. Синявський на засіданні Катеринославської вченої архівної комісії виголосив доповідь, в якій поінформував колег про цей з'їзд. Текст цієї доповіді не був опублікований, але судячи з того, що після неї члени комісії вирішили надіслати у Володимир телеграму-подяку, враження катеринославського історика були цілком позитивними [21, с. 13]. Делегатом 4-го обласного з'їзду у Костромі у 1909 р. був одеський професор, історик канонічного права О. Алмазов. А. Маркевич з Криму не зміг прибути на з'їзд, але надіслав вітальну телеграму від Таврійської вченої архівної комісії, що була опублікована у томі праць з'їзду [47, с. XIII-XIV]. У джерелах є згадки про те, що участь у цьому з'їзді взяли також О. Павловський та А. Синявський, але у реєстрі, що був надрукований у згаданих працях з'їзду їх імена відсутні.

Археологічні з'їзди відображали передусім потужний міждисциплінарний струмінь у розвитку історичної науки. Існування таких тенденцій підтверджує проведення у Російській імперії інших міждисциплінарних з'їздів. У 1890 р. було започатковано підготовку до ще одного масштабного історичного, але разом з цим виразно міждисциплінарного заходу – Московського з'їзду археології та доісторичної антропології. У комітет з'їзду як уповноважені у провінціях увійшли на території Південної України такі історики як І. Курис в Одесі, О. Русов у Херсоні, у Феодосії – директор Феодосійського музею О. Ретовський, у Керчі – зберігач місцевого музею Гросс та історик Х. Яшуржинський, у Севастополі – О. Бертє-Делагард. Директор симферопольської (згодом Маріупольської) гімназії, філолог та красзнавець Г. Томашевський був призначений відповідальним за Сімферополь та усю Таврійську та Херсонську губернію [31]. Але на самому з'їзді, що відбувся у Москві у на початку серпня 1892 р. серед південноукраїнських істориків були присутні інші особи: як делегати від ОТІС професори НУ О. Кочубинський та О. Маркевич [61, р. 17]. О. Кочубинський увійшов до Ради з'їзду та був почесним віцепрезидентом одного із засідань.

У грудні 1912 р. провідний херсонський історик, директор місцевого музею старожитностей, В. Гошкевич, феодосійський краєзнавець Д. Марков, професор НУ І. Линниченко взяли участь у роботі попереднього з'їзду з організації Першого Всеросійського з'їзду діячів музеїв. Позаяк з'їзд так і не відбувся, фактично цей захід і став самим з'їздом і часто так і сприймається в історіографії. По два рази у дискусіях узяли участь І. Линниченко та В. Гошкевич [34, с. 17, 19, 30, 31]. І. Линниченко закликав централізувати систему управління музеями та заснувати музеї при університетах, які б збирали праці, портрети, документи, видатних викладачів та вихованців. В. Гошкевич закликав перешкоджати іноземцям виводити за кордон предмети, що були знайдені ними під час незаконних розкопок, видати покажчики з музеєзнавства. Після з'їзду В. Гошкевич три тижні працював у московських архівах та бібліотеках, клопотав про поповнення фондів Херсонського музею старовинною зброєю з запасників Московського історичного музею. Потім він три тижні працював у Петербурзі, відібрав 500 предметів для музею [56].

Зворотною тенденцією був потяг до спеціалізації у гуманітаристиці. Тому історики (фактично йдеться про дослідників писемних джерел) намагалися заснувати власні, суто історичні з'їзди. У травні 1915 р. у Москві на базі університету відбувся перший з'їзд професорів кафедр російської історії та права, фактично перший з'їзд істориків. Одеський університет делегував на з'їзд професора кафедри історії російського права О. Шпакова та російської історії І. Линниченка та Є. Тріфільєва [11, арк. 168; 37]. Найважливішим наслідком з'їзду було встановлення наукових ступенів магістра та доктора історії російського права.

Під час 13-го Катеринославського з'їзду Е. фон Штерн доповів про міжнародний історичний з'їзд в Афінах, що відбувся навесні того ж, 1905 року, і в якому узяв участь німецький одеський професор [14, с. 129-130.]. Таким чином, було перекинуто місточок між іноземними та внутрішніми (а в даному разі ще й південноукраїнським) форумами, в яких брали участь південноукраїнські історики. Незважаючи на те, що переважно південноукраїнські історики атестували себе як провінціальних, вони доволі часто

брали участь у наукових з'їздах поза межами Російської імперії і передусім саме для того, аби не розчинитися у провінційному «намулі».

Один з перших відомих нам зарубіжних історичних з'їздів, в якому взяли участь південноукраїнські історики, відбувся у 1886 р. у Константинополі. Одеський університет делегував на тамтешній археологічний з'їзд, організований місцевим товариством «Сіллогос», професорів Ф. Успенського, О. Кірпічнікова та О. Кочубинського [7, арк. 10, 26, 52].

І. Линниченко був делегатом від Одеського університету на міжнародних конгресах істориків та археологів (Рим, 1903 р.; Афіни, 1905 р., Берлін, 1908 р.), конгресі з антропології та археології (Монако, 1906 р.), археологічних конгресах (Каїр, 1909 р.; Рим, 1912 р.), конгресі американістів (Буенос-Айрес, 1910 р.), конгресі з антропології та археології (Женева, 1912 р.) [3, арк. 17-33]. Втім, судячи з джерел, участь І. Линниченка у цих поважних форумах обмежилася кулуарним спілкуванням, без читання своїх доповідей, хоча, не виключено, що він брав участь в обговореннях під час засідань.

У 1905 р. професори НУ О. Павловський, О. Деревницький та Е. фон Штерн взяли участь у роботі першого археологічного міжнародного з'їзду в Афінах. Німецький одеський професор разом з колишнім одеситом, а на той час вже директором Російського археологічного інституту в Константинополі, Ф. Успенським, очолили секції як представники від Російської імперії [13].

На засіданні ОТІС Е. фон Штерн та О. Павловський поінформували колег про Афінівський з'їзд. Цікавим є зауваження О. Павловського, який висловив побажання не тримати «під спудом» цінну колекцію зібрану у Російському археологічному інституті у Константинополі. При цьому одесит посилався на одеський досвід роботи Ф. Успенського, нагадавши, що той, працюючи в Одесі, був противником такого консервування Одеського музею ОТІС [13, с. 34-35].

Повідомлення О. Павловського про з'їзд було перейнято мотивом визнання першості західної науки над відсталою від неї російсько-імперською. Наприкінці повідомлення О. Павловський висловив справжню піднесену оду Греції та організаторам з'їзду.

Е. фон Штерн прочитав два реферати на секції географії та топографії «Премікенська культура у південній Росії» та «Межі впливу античної культури на півдні Росії та межі поширення її у зв'язку з найдавнішим некрополем на острові Березані». У своєму повідомленні про з'їзд Е. фон Штерн висвітлив екскурсію на Крит учасників з'їзду, що дала йому можливість опрацювати критську кераміку, відвідати Кносський палац, відкритий А. Евансом. Е. фон Штерн взяв участь у роботі 3-го конгресу історичних наук у Берліні 1908 р., де прочитав доповідь «Грецька колонізація на північних берегах Чорного моря у світлі археологічних досліджень» [1, с. 5]. У 1909 р. Е. фон Штерн, І. Линниченко та О. Павловський були делеговані у Каїр для участі у міжнародному археологічному конгресі [6, арк. 20].

Історико-філологічним факультетом Новоросійського університету 1912 р. було ухвалене рішення про обрання делегатами на 16-ий міжнародний конгрес орієталістів в Афінах І. Линниченка, ординарного професора кафедри порівняльного мовознавства О. Томсона, ординарних професорів кафедри класичної філології Б. Варнеке та С. Пападімітріу [8, арк. 423, 474]. О. Павловський брав участь у міжнародному Римському археологічному конгресі та 10-му конгресі з історії мистецтв 1912 р. [4; 9, арк. 233, 285].

Масштаб особистості деяких південноукраїнських істориків був такий значний, що вони брали участь не лише у з'їздах власного профілю. Окрім громадських, це були й з'їзди з інших, навіть негуманітарних наук та наближених до науки галузей життя. Так, І. Линниченко та О. Маркевич брали участь у 1897 р. як делегати від ОТІС в роботі з'їзду природознавців та лікарів у Києві. О. Маркевич виголосив доповідь про казки, поширені серед одеського простолюдю. У такому ж з'їзді взяв участь у січні 1902 р., працюючи у Москві за дорученням ОТІС в Архіві головного штабу, П. Іванов. У 1899 р. О. Маркевич був секретарем та доповідачем на Першому з'їзді солепромисловців Росії при гірському департаменті Міністерства землеробства та державного майна. О. Павловський брав участь у грудні 1911 р. у столичному з'їзді художників. У 1906 р. феодосійський історик Л. Коллі на-

дав на Міланську виставу понад 60 експонатів (світлин, гравюр та малюнків) про історію генуезьких середньовічних факторій у Криму.

Отже, дослідження питання про участь південноукраїнських істориків у роботі наукових з'їздів ілюструє лідируючі позиції Одеси в історіографічному процесі цього регіону. З іншого боку, очевидно, що Археологічні з'їзди, що проводилися кожне трьохріччя в Російській імперії, були потужним засобом втягування у наукове історіографічне поле не лише академічних істориків, але й істориків другого плану, часто-густо просто аматорів старовини. Це в свою чергу сприяло депровінціалізації історичних досліджень на півдні України. З'їзди виконували важливу комунікативну функцію налагодження контактів між південноукраїнськими істориками, між ними та їх колегами з інших регіонів; сприяли притоку до південноукраїнської історичної науки нових сил; зростанню уваги до місцевої, південноукраїнської історії, увиразненню українознавчих досліджень; зміцненню потенціалу місцевих наукових товариств та установ. Проте, участь у закордонних з'їздах була вже елітарною справою, на яку, навіть з суто фінансових міркувань, були здатні лише професори Одеського університету, передусім ті з них, дослідження яких були орієнтовані на вивчення західноєвропейської історії. Доповіді південноукраїнських істориків та їх участь у з'їздах яскраво відбили той факт, що наукові інтереси цих істориків не були замкнені лише на Південній Україні, навіть якщо йдеться про тих, хто відомий відповідною репутацією та зацікавленнями. З'їзди мали й важливе суспільне, націєтворче, значення, адже, з одного боку, в умовах національних деформацій у національній політиці Російської імперії, вони дозволяли українському національному руху на півдні України додатково заявити про себе устами своїх провідників, а, з іншого, участь у міжнародних з'їздах додатково стимулювала західницькі, ліберальні, погляди істориків, що ніколи не цуралися активної участі у громадському житті. Загалом, участь південноукраїнських істориків у наукових з'їздах була головним «майданчиком», де вирувала «жива» історична думка.

Список використаної літератури та джерел

1. Баженова Г. III Міжнародний конгрес історичних наук 1908 року в Берліні очима його учасників / Г. Баженова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – Історія. – 2007. – Вип. 89-90. – С. 4-7.
2. Гордієнко Д., Домановська М. До участі Ніжинського історико-філологічного товариства в Харківському археологічному з'їзді: проблема повернення пам'яток (за листуванням Є. Редіна та М. Бережкова) / Д. Гордієнко, М. Домановська // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – 2013. – Вип. 3. – С. 119-139.
3. Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1424.
4. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 1513.
5. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2633.
6. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2635.
7. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 7. – Спр. 12 (1886).
8. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 26 (1911 р.).
9. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 26 (1912 р.).
10. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 15 (1909 р.).
11. Держархів Одеської обл. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 7 (1915).
12. Єкшов В.В. VI Археологічний з'їзд в Одесі: професійний старт Д.І. Яворницького / В.В. Єкшов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2015. – Вип. 13. – С. 21-31.
13. Записки Одесского императорского общества истории и древностей. – Т. 27. – 1907. – С. 3-49 (Приложения к протоколам).
14. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – Харьков, 1905. – 157 с.
15. Известия Таврической архивной ученой комиссии. – Т. 40. – 1907. – 115 с.

16. Каковкіна О. М. Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні. Науковий та суспільно-політичний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Каковкіна О. М. – Д., 1998. – 175 с.
17. Каковкіна О. М. Місце археологічних з'їздів у дослідженні пам'яток Півдня України / О. М. Каковкіна // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-річчю XIII археологічного з'їзду, листопад 1995 р. – Д., 1995. – С. 42–44.
18. Кирпичников А. Ярославский археологический съезд // Одесские новости. – 1887. – 13, 15, 27 августа; № 776, 778, 787.
19. Ковпаненко Н.Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX - початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н.Г. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99-110.
20. Лашков Ф. Ответ г. Z. по поводу его заметки «О расширении программы неофициальной части «Таврических Губернских Ведомостей» // Одесский вестник. – 1884. – 5 октября. – № 218.
21. Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – вып. 5. – Екатеринослав, 1909. – VI+166+23 с.
22. Линниченко И.А. Что такое «Украина» // Одесские новости. – 1908. – 7 сентября.
23. Линниченко И. А. Еще одно последнее сказание // Одесские новости. – 1908. – 24 сентября.
24. Маркевич А. Письма из Ярославля // Одесский вестник. – 1887. – 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 августа, № 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228; 21 сентября, № 254.
25. Маркевич А. Виленский IX Археологический съезд // Одесский вестник. – 1893. – 5, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 19 августа; №№ 202, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214.
26. Маркевич А.И. XIII-й археологический съезд в г. Екатеринославе // Известия Таврической ученой архивной

- комиссии (ИТУАК). – 1906. – № 39. – С. 121-123.
27. Маркевич А.И. XIV-й археологический съезд в Чернигове // ИТУАК. – 1909. – № 43. – С. 13-145.
28. Маркевич А.И. XI-й Киевский археологический съезд и труды его по истории Новороссийского края // ИТУАК. – 1899. – № 30. – С. 65-79.
29. Маркевич А.И. Акты Череповецкого Воскресенского монастыря // Труды Ярославского областного съезда (Съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской области). – Москва, 1902. – С. 170-177.
30. Маркевич О. XII археологічний з'їзд у Харкові, 1902 р. // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1903. – Т. 53. – С. 1-18.
31. Одесские новости. – 1890. – 18 декабря.
32. Одесский листок. – 1911. – 29 ноября.
33. Праздник археологии // Юг. – 1902. – 1 сентября.
34. Предварительный съезд по устройству Первого Всероссийского съезда деятелей музеев. – М., 1913. – 65 с.
35. Романенко І.С. Українське питання в роботі археологічних з'їздів (1869 - 1911 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.С. Романенко – Черкаси, 2011. – 20 с.
36. Романенко І.С. Участь наукової громадськості України в роботі загальноросійських археологічних з'їздів / І. С. Романенко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2008. – № 133-134. – С. 94-99.
37. Романенко І. С. Х Ризький археологічний з'їзд 1896 року і Україна / І.С. Романенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 18. – С. 51-56.
38. Світленко С. І. Д. І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5-19.
39. Силка О. З., Синявська Л. І. Інтелектуальний простір

- Хрисанфа Ящуржинського (1852 - 1923 рр.) // Український історичний журнал. – № 6. – 2010. – С. 179-188.
40. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – Одеса, 2003. – 112 с.
 41. Съезд профессоров – историков // Исторический вестник. – 1915. – май. – С. 702-703.
 42. Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. – М., 1887. – 411 с.
 43. Труды второго археологического съезда в Санкт-Петербурге. – Вып. 2. – СПб, 1881. – 202 с.
 44. Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. I. – 352 с.
 45. Труды третьего областного историко-археологического съезда, бывшего в г. Владимире 20–26 июня 1906 г. Владимир, 1909. – 682 с.
 46. Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1908 г. – Т. 3. – М., 1911. - VI+469+136+X таблиц.
 47. Труды IV Областного историко-археологического съезда в гор. Костроме, в июне 1909 г. – Кострома, 1914. – [4], СХХ, 307, 129 с.
 48. Успенский Ф. Археологический съезд (Письмо из Москвы) // Одесский вестник. – 1890. – 16 января.
 49. Фролов Э.Д. Немецкий профессор в русском университете: Эрнест Романович фон-Штерн (1859-1924) // Жебелевские чтения - 2. Тезисы докладов научной конференции 26-27. X. 1999. – СПб., 1999. – С. 13-19.
 50. Фролов Э. Д. Русская наука об античности (историографические очерки). – СПб, 1999. – 544 с.
 51. Шаманаев А. В. «Известия Таврической ученой архивной комиссии» как источник по истории Всероссийских археологических съездов / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2015. – Вып. 15. – С. 208-216.
 52. Шаманаев А. В. Н. П. Кондаков и VI археологический съезд в Одессе (1884) // Научные ведомости Белгород-

- ского государственного университета. Серия: История. Политология. – Т. 17. – № 1 (96). – 2011. – С. 71-75.
53. Шаманаев А.В. Проекты организации археологического съезда в Крыму в конце XIX – начале XX вв. (по материалам протоколов заседаний Таврической ученой архивной комиссии) // Документ. Архив. История. Современность. - Екатеринбург, 2014. – С. 324-328.
54. Шелухин С. К вопросу о названии «Украина». Ответ проф. И.А. Линниченко // Одесские новости. – 1908. – 14 сентября.
55. Шелухин С. О происхождении и названии «Украина» // Одесские новости. – 1908. – 28 августа.
56. Юг. – 1913. – 23 февраля.
57. Яшуржинский Х. Архивоведение на XI Археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1899. – Т. 30. – С. 59-64.
58. Яшуржинский Х. Классические древности на Черниговском археологическом съезде // ИТУАК. – Симферополь, 1909. – Т. 43. – С. 146-148.
59. Яшуржинский Х. О Виленском археологическом съезде // Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (ЛИФО-ИНУ). – Одесса, 1895. – Т. V. – Отд. 3. – С. 2.
60. Яшуржинский Х. Этнографический отдел на Харьковском археологическом съезде // ЛИФОИНУ. – Одесса, 1905. – Т. XII. – Отд. 1. – С. 2.
61. Congres international d'archeologie et d'anthropologie pre-historiques. – Т. II. – Moscou, 1893. – 368+61+24.

PARTICIPATION OF SOUTH UKRAINIAN HISTORIANS IN THE WORK OF SCIENTIFIC CONGRESSES (SECOND HALF OF XIX - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

The purpose of this article is studying of participation of the South Ukrainian historians in work of scientific congresses which took place in the second half of XIX - the beginning of the 20th century both in the territory of the Southern Ukraine, and in other regions of the Russian Empire and beyond its limits. The research of a question of participation of the South Ukrainian historians in work of scientific congresses confirms the leading positions of Odesa in historiographic process of this region. On the other hand, it is obvious that Archaeological congresses which were held each third anniversary in the Russian Empire were a powerful tool of involvement in the scientific historiographic field not only the academic historians, but also historians of the second plan, often just fans of old times. It in turn promoted an exit of historical researches in the south of Ukraine from a provincial state. Congresses performed important communicative function of establishing contacts between the South Ukrainian historians, between them and their colleagues from other regions; promoted inflow to the South Ukrainian historical science of new forces; to increase in interest in local, South Ukrainian history, development of researches of history of Ukraine; to strengthening of potential of local scientific organizations and institutions. However, participation in foreign congresses was already elite business of which, even from especially financial reasons, only professors of the Odesa university, first of all those from them which researches were focused on studying of the Western European history were capable. Reports of the South Ukrainian historians and their participation in congresses brightly reflected the fact that the scientific interests of these historians were not limited only to the Southern Ukraine even if it is about those who are known for the corresponding reputation and interests.

The congresses facilitated the establishment of closer cooperation between the southern Ukrainian historiographic centers. This is

especially noticeable in the process of preparation for the Katerynoslav Congress. Preparatory committees were active in Odesa and Simferopol. Also, congresses have contributed to the strengthening of the scientific potential of the southern Ukrainian centers. Yes, it was the Katerynoslav Congress that contributed to the completion of the formation of the Museum of Antiquities by A. Pol. A common feature of the Odesa and Katerynoslav Congress was the organization of excursions of its participants to the Crimea. During the excursion of the Odesa Congress, one of its leaders was the Evpatorian priest Y. Chepurin, a member of the congress. During the visit to Khersones, participants of the Katerynoslav Congress met with the Head of the Kherson Museum and the excavations of K. Kosciuszko-Valiuzynych.

Congresses had also important public, national value: in the conditions of deformations in national policy of the Russian Empire they allowed the Ukrainian national movement in the south of Ukraine in addition to declare oneself by lips of the leaders, and, on the other hand, participation in the international congresses in addition stimulated liberal views of historians which never avoided active participation in public life. In general, participation of historians from the territory of the Southern Ukraine in scientific congresses was main «platform» on which the «live» historical thought developed.

Keywords: *historians, Southern Ukraine, scientific congresses, historiographic process*

СПИСОК ПОСИЛАНЬ (REFERENCES)

Bazhenova, G., 2007. *III Mizhnarodnii kongres istorichnikh nauk 1908 roku v Berlini ochima iogo uchashnikiv* [The III 1908 International Congress of Historical Sciences in Berlin, in the eyes of its participants]. *Visnik Kiivs'kogo natsional'nogo universitetu imeni T. Shevchenka. Istoriya* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History]. 89-90, s. 4-7.

Cilka, O.Z., Sinyavs'ka, L.I. 2010. *Intelektual'nii prostir Khrysanfa Yashchurzshins'kogo (1852 - 1923 rr.)* [Intellectual space of Khrysanf Yashchurzshinsky (1852 - 1923 years)], *Ukrain's'kii istorichnii zhurnal* [Ukrainian Historical journal], 6, s. 179-188.

Congres international d'archeologie et d'anthropologie prehistoriques, II, 1893.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 1424.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 1513.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 2633.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 4, spr. 2635.

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45, op. 7, spr. 12 (1886).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45, op. 9, spr. 26 (1911).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 9, spr. 26 (1912).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45. op. 11, spr. 15 (1909).

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odesa region], f. 45, op. 11, spr. 7 (1915).

Frolov, E.D. 1999. *Nemetskii professor v russkom universitete: Ernest Romanovich fon-Shtern (1859-1924)*, [German professor at the Russian university: Ernest Romanovich von Stern (1859-1924)], *Zhebelevskie chteniya-2. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii 26-27* [Zhebelevskie readings - 2. Abstracts of the scientific conference 26-27, X], 1999, s. 13-19.

Frolov, ED 1999, *Russkaya nauka ob antichnosti (istoriograficheskie ocherki)* [Russian science of antiquity (historiographical essays)]. SPB.

Gordienko, D., Domanov's'ka M. 2013. *Do uchasti Nizhins'kogo istoriko-filologichnogo tovaristva v Kharkivs'komu arkheologichnomu z'izdi: problema povernennya pam'yatok (za listuvannyam E. Redina ta M. Berezhkova)* [The participation of the Nizhyn Historical and Philological Society at the Kharkiv Archaeological Congress: the problem of the return of monuments (in correspondence with E.Redin and M. Berezhkov)], *Sofiya Kyivs'ka: Vizantiya. Rus'. Ukraina [Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine]*, 3, s. 119-139.

Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 1907, 40.

Izvestiya XIII Arkheologicheskogo s'ezda v Ekaterinoslave [Bulletin of the XIII Archaeological Congress in Yekaterinoslav], 1905.

Kakovkina, O.M. 1998. *Arkheologichni z'izdi drugoi polovini XIX – pochatku XX st. v Ukraini. Naukovii ta suspil'no-politychnyi aspekty* [Archaeological congresses of the second half of the XIX and early XX centuries. in Ukraine. Scientific and socio-political aspects]: dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: 07.00.01, Dnipropetrovs'k.

Kakovkina, O.M., 1995. *Mistse arkheologichnykh z'izdiv u doslidzhenni pam'yatok Pivdnya Ukraïni* [Place of archaeological congresses in the study of monuments of the South of Ukraine]. *Regional'ne i zagal'ne v istorii: tezi mizhnar. nauk. konf., prisvyachenoï 140-richchyu vid dnya narodzhennya D.I. Yavornits'kogo ta 90-richchyu XIII arkheologichnogo z'izdu, listopad 1995 r.* [Regional and general in history: theses of the international scientific conference devoted to the 140th anniversary of the birth of D.I. Yavornytskyi and the 90th anniversary of the XIII Archaeological Congress, November 1995], Dnipropetrovs'k, s. 42–44.

Kirpichnikov, A. 1887, *Yaroslavskii arkheologicheskii s'ezd* [Yaroslavl Archaeological Congress]. *Odesskie novosti* [News of Odessa], 13, 15, 27 avgusta; № 776, 778, 787.

Kovpanenko, N.G. 2008. *Rol' arkheologichnykh z'izdiv ostann'oi tretini XIX - pochatku XX st. u doslidzhenni arkhitekturno-mistets'koi spadshchini Ukraïni* [The role of archaeological congresses of the last third of the XIX - early XX centuries. in the study of the architectural and artistic heritage of Ukraine]. *Ukraïns'kii istorichnii zhurnal* [Ukrainian Historical journal], 6, s. 99–110.

Lashkov, F. 1884. *Otvét g. Z. po povodu ego zametki «O rasshirenii programmy neofitsial'noi chasti «Tavricheskikh Gubernskikh Vedomostei»* [Reply Mr. Z. about his note “On the expansion of the program of the unofficial part of the” Tavrca Provincial Gazette “]. *Odesskii vestnik* [Herald of Odessa], 5 oktyabrya, № 218.

Letopis' Ekaterinoslavskoi uchenoi arkhivnoi komissii [Annals of the Ekaterinoslav Scientific archival Commission], 1909, 5.

Linnichenko, I.A. 1908. *Chto takoe «Ukraina»* [What is Ukraine], *Odesskie novosti* [News of Odessa], 7 sentyabrya.

Linnichenko, I.A. 1908. *Eshche odno poslednee skazanie* [Another Last Legend], *Odesskie novosti* [News of Odessa], 24 sentyabrya.

Markevich, A. 1887. *Pis'ma iz Yaroslavlya* [Letters from Yaroslavl], *Odesskii vestnik* [Herald of Odessa], 13, 14, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25 avgusta, № 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228; 21 sentyabrya, № 254.

Markevich, A. 1893. *Vilenskii IX Arkheologicheskii s'ezd* [IX Archaeological congress in Vilno], *Odesskii vestnik* [Herald of Odessa], 5, 8, 9, 11, 13, 15, 16, 19 avgusta; №№ 202, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 214.

Markevich, A.I. 1899. *XI-i Kievskii arkheologicheskii s'ezd i trudy ego po istorii Novorossiiskogo kraya* [XI Kiev archaeological congress and his works on the history of the Novorossiysk region], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 30, s. 65-79.

Markevich, A.I. 1902. *Akty Cherepovetskogo Voskresenskogo monastyrya, Trudy Yaroslavskogo oblastnogo s'ezda (S'ezda issledovatelei istorii i drevnostei Rostovo-Suzdal'skoi oblasti)* [Acts of the Cherepovets Resurrection Monastery Proceedings of the Yaroslavl Regional Congress (Congress of Researchers of History and Antiquities of Rostov-Suzdal Region)], s. 170-177.

Markevich, A.I. 1906. *XIII-i arkheologicheskii s'ezd v g. Ekaterinoslave* [XIII Archaeological congress in Ekaterinoslav], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 39, s. 121-123.

Markevich, A.I. 1909. *XIV-i arkheologicheskii s'ezd v Chernigove* [XIV Archaeological congress in Chernigov], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 43, s. 138-145.

Markevich, O. 1903. *XII arkheologichnii z'ezd u Kharkovi* [XII archaeological congress in Kharkov], 1902 r., *Zapiski naukovogo tovaristva imeni T. Shevchenka* [Herald of the Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv], 53, s. 1-18.

Odesskie novosti [News of Odessa], 1890, 18 dekabrya.

Odesskii listok [Bulletin of Odessa], 1911, 29 noyabrya.

Prazdnik arkheologii [Feast of Archeology] 1902, Yug [South], 1 sentyabrya.

Predvaritel'nyi s"ezd po ustroistvu Pervogo Vserossiiskogo s"ezda deyatelei muzeev [Preliminary congress on the organization of the First All-Russian Congress of Museum figures], 1913, Moskva.

Romanenko, I.S. 2008. *Uchast' naukovoï gromads'kosti Ukraïni v roboti zagal'norosiiskikh arkheologichnikh z'ïzdiv* [Participation of the scientific community of Ukraine in the work of All-Russian archaeological congresses], *Visnik Cherkas'kogo universitetu. Seriya: Istorichni nauki* [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences], 133-134, s. 94-99.

Romanenko, I.S. 2010. *X Riz'kii arkheologichnii z'ïzd 1896 roku i Ukraïna* [X Riga Archaeological Congress of 1896 and Ukraine], *Naukovi zapiski Vinnits'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu imeni Mykhaila Kotsyubins'kogo, Istoriya* [Scientific notes of the Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky. Series: History], 18, s. 51-56.

Romanenko, I.S. 2011. *Ukraïns'ke pitannya v roboti arkheologichnikh z'ïzdiv (1869 - 1911 rr.)* [Ukrainian question in the work of archaeological congresses (1869 - 1911 years)]: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.01, Cherkasy.

S"ezd professorov – istorikov [Congress of professors - historians], 1915, *Istoricheskin vestnik* [Historical Herald], may, s. 702-703.

Shamanaev, A.V. 2011. *N.P. Kondakov i VI arkheologicheskii s"ezd v Odesse (1884)* [N. P. Kondakov and VI archaeological congress in Odessa (1884)]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta, seriya: Istoriya. Politologiya* [Scientific bulletins of the Belgorod State University. Series: History. Political science], 17, 1 (96), s. 71-75.

Shamanaev, A.V. 2014. *Proekty organizatsii arkheologicheskogo s"ezda v Krymu v kontse XIX – nachale XX vv. (po materialam protokolov zasedanii Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii)* [Projects organization of the archaeological congress in the Crimea in the late XIX - early XX centuries (on the basis of the proceedings of the sessions of the Tavrichesky Academic Archive Commission)]. *Dokument. Arkhiv. Istoriya. Sovremennost'* [Document. Archive. History. Modernity], Ekaterinburg, s. 324-328.

Shamanaev, A.V. 2015. «*Izvestiya Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*» kak istochnik po istorii Vserossiiskikh arkheologicheskikh s''ezdov [Works of the «Tavrichesky Academic Archive Commission» as a source on the history of All-Russian archaeological congresses], *Dokument. Arkhiv. Istoriya. Sovremennost'* [Document. Archive. History. Modernity], 15, s. 208-216.

Shelukhin, S. 1908. *K voprosu o nazvanii «Ukraina»*. *Otvet prof. I.A. Linnichenko* [On the issue of the name “Ukraine”. Reply prof. I.A. Linnichenko], *Odesskie novosti* [Odessa News], 14 sentyabrya.

Shelukhin, S. 1908. *O proiskhozhdenii i nazvanii «Ukraina»* [On the origin and name of “Ukraine”], *Odesskie novosti* [Odessa News], 28 avgusta.

Svitlenko, S.I. 2007. D.I. *Yavornits'kii i XIII Arkheologichnii z'їzd u Katerinoslavi: osobistist'i podiya na tli epokhi* [D.I. Javornitsky and XIII Archaeological Congress in Ekaterynoslav: personality and event against the backdrop of an era], *Naddniprians'ka Ukraїna: istorichni protsesi, podii, postati* [Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati [Dniepr Ukraine: historical processes, events, figures], 5, s. 5-19.

Synyavs'ka, O.O. 2003, *Istoriik Oleksii Ivanovich Markevich: zhittya ta diyal'nist* [Historian Olexiy Ivanovych Markevych: life and activity], Odesa.

Trudy chetyrnatsetsatogo arkheologicheskogo s''ezda v Chernigove, Moskva, 1908 g. [Works of the fourteenth archaeological congress in Chernigov in 1908], 3, 1911.

Trudy IV Oblastnogo istoriko-arkheologicheskogo s''ezda v gor. Kostrome, v iyune 1909 g. [Works of the IV Regional Historical and Archaeological Congress in the city. Kostroma, in June 1909], Kostroma, 1914.

Trudy tret'ego Arkheologicheskogo s''ezda v Rossii, byvshego v Ki-eve v avguste 1874 goda [Works of the Third Archaeological Congress in Russia, which was in Kiev in August 1874], 1878, I.

Trudy tret'ego oblastnogo istoriko-arkheologicheskogo s''ezda, byvshego v g. Vladimire 20–26 iyunya 1906 g. [Works of the Third Regional Historical and Archaeological Congress, which was held in Vladimir on June 20-26], 1909, Vladimir.

Trudy V arkheologicheskogo s''ezda v Tiflise [Works of the V-th Archeological congress in Tiflis], 1887, Moskva.

Trudy vtorogo arkheologicheskogo s''ezda v Sankt-Peterburge [Works of the second Archeological congress in St. Petersburg], 2, 1881.

Uspenskii, F 1890, *Arkheologicheskii s''ezd (Pis'mo iz Moskvyy)* [Archaeological Congress (Letter from Moscow)]. *Odesskii vestnik* [Odessa Herald], 16 yanvarya.

Yashchurzhinskii, Kh. 1895. *O Vilenskom arkheologicheskom s''ezde* [About the Vilnius Archeological Congress]. *Letopis' istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Imperatorskom Novorossiiskom universitete* [Chronicle of the Historical and Philological Society at the Imperial Novorossiysk University], V, otd. 3, s. 2.

Yashchurzhinskii, Kh. 1899. *Arkhivovedenie na XI Arkheologicheskoy s''ezde* [Archivology at the XI Archaeological Congress], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 30, s. 59-64.

Yashchurzhinskii, Kh. 1905. *Etnograficheskii otdel na Khar'kovskom arkheologicheskom s''ezde* [Ethnographic Department at the Kharkov Archeological Congress], *Letopis' istoriko-filologicheskogo obshchestva pri Imperatorskom Novorossiiskom universitete* [Chronicle of the Historical and Philological Society at the Imperial Novorossiysk University], XII, otd. 1, s. 2.

Yashchurzhinskii, Kh. 1909. *Klassicheskie drevnosti na Chernigovskom arkheologicheskom s''ezde* [Classical antiquities at the Chernigov archaeological congress], *Izvestiya Tavricheskoi arkhivnoi uchenoi komissii* [Bulletin of the Tavric scientific archival commission], 43, s. 146-148.

Yekhov, V.V. 2015, *VI Arkheologichnyi z'їzd v Odesi: profesiinyy start D.I. Yavornits'kogo* [VI Archaeological congress in Odesa: professional start of D.I. Yavornitsky]. *Naddniprianska Ukraina: istorichni protsesy, podii, postati* [Dniepr Ukraine: historical processes, events, figures], 13, s. 21-31.

Yug [South], 1913, 23 fevralya.

Zapiski Odesskogo Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostei [Herald of the Odessa Imperial Society of History and Antiquities], *Prilozheniya k protokolam* [attachments of protocols], 1907, 27, s. 3-49.